

Dinin Sosyolojik Tanımı Problemi Üzerine Bir Değerlendirme

Kemaleddin TAŞ*

ABSTRACT

An Evaluation on the Problem of Sociological Definition of Religion

First of all, this article presents sociological definitions of religion and then it generally evaluates all these attempts which have tried to define religion.

Many sociologists of religion have produced various definitions of religion. However, they have failed to reach a standard definition for it. Because all these definitions have been determined by their various methodological approaches. In my opinion, this is a very natural outcome, since the sociology is very dynamic and complex. This complexity and dynamism do not give a chance to a sociologist of religion to make a universal and standard definition for religion.

Key Words: *Sociology, Religion, Sociology of Religion, Definition of Religion*

Giriş

İnsanlığın her döneminde toplumların hayatını etkileyen “aşkın” bir güç ve sosyal bir fenomen olan din, geçmişte olduğu gibi, bugün de bir “yaşam biçimi” olarak toplumdaki sosyal davranışların oluşmasında önemli bir unsur olmaya devam etmekte ve toplumun; sosyal, kültürel, iktisadî, siyasî vb. alanlarında varlığını hissettirmektedir. Tarihî akış içerisinde toplumların geçirdiği değişim süreçlerinde din; sosyal bir karaktere sahip olmasından ve inananlarına belli bir takım değerler ve semboller sistemi vererek bir “zihniyet” kazandırmasından dolayı merkezî bir yer işgal etmiştir. Bu bakımdan da, sosyolojinin ilgi alanına giren konular içerisinde din, imtiyazlı bir yere sahip olmuştur. Nitekim başlangıçtan itibaren devrin en önde gelen sosyologlarının düşünce sistemleri içerisinde din, ihmal edilmesi mümkün olmayan, en önemli unsur olarak yer almıştır¹.

Pozitivist felsefenin en önde gelen temsilcilerinden biri olan ve sosyoloji ilminin “isim babası” olarak kabul edilen Auguste Comte’un sosyolojisi tamamen dinî karaktere sahiptir. Comte, insanlığın fikrî gelişimini izah etmek amacıyla geliştirdiği “Üç Hal Kanunu”nu dinî düşünce üzerine kurmuş ve beşer

* **Yrd. Doç. Dr.**, S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

1 Peter L. Berger, **Invitation to Sociology a Humanistic Perspective**, New York, 1963, s.115.

tarihinin sırasıyla teolojik, metafizik ve pozitif düşünce evrelerinden geçtiğini belirterek, insanlığın tekâmül sürecinde dinin en etkili ve en temel faktör olduğunu vurgulamış, din olmadan bir toplumun kurulamayacağını belirtmiştir².

Durkheim'a göre de din, başlangıçtan günümüze bütün toplumlarda varlığını koruyan sosyal bir fenomendir. Bunun için de, sosyolojinin dine kayıtsız kalması imkân dahilinde değildir. Durkheim sosyolojisinin temelini oluşturan "kollektif şuur" anlayışında din, merkezî bir yere sahiptir. Dinin içtimailiği esasına dayanan Durkheim'a göre, toplumdaki ortak tasavvurların toplamından ibaret olan kollektif şuurun temelini, dinî inançlar oluşturur. Dolayısıyla, bütün sosyal müesseseler kaynağını dinden alırlar³.

Sistematik din sosyolojisinin kurucusu olarak kabul edilen Max Weber ise, araştırmalarını daha çok dinlerin metodik sosyolojisi ve din ile ekonomi arasındaki ilişkiler üzerine yoğunlaştırmış⁴, dinsel anlayışların ekonomik davranışlarının belirleyicilerinden biri olduğunu göstermek istemiştir⁵. Weber'e göre din olayları ve ekonomik olaylar karşılıklı olarak birbirlerine tabidirler. Onlardan birini, ötekinin basit bir fonksiyonu olarak görmek ve tek yanlı yorumlamak yanlıştır. Görüldüğü gibi Weber, din faktörünü "bağımsız değişken" olarak kabul etmiş ve onun, ekonomik olaylar ve diğer toplumsal olaylar üzerindeki etkisini göstermeye çalışmıştır⁶. Din faktörünü metodolojik değişken olarak belirledikten sonra Weber, dinin ekonomik hayat üzerindeki etkisini bulmak için, "dinin ekonomik ahlâkı"nı ele almış ve dünya üzerindeki büyük dinlerin ekonomik ahlâklarını inceleyerek⁷, din ile ekonomik olaylar arasında bir korelasyon kurmayı denemiştir⁸. Weber, çalışmalarında daha çok kapitalizm ile Protestanlık arasındaki ilişki üzerinde durmuş ve konuya ilişkin çeşitli teoriler ortaya koymuştur. Weber'e göre Batı toplumlarında ortaya çıkan modern kapitalizm, Protestan ahlâkına dayanmaktadır⁹. Modern kapitalizmin oluşumu için gerekli olan temel şartlar, Protestanlığın ortaya koyduğu "iktisadî ahlak" siste-

2 Comte'un sosyolojik görüşleri hakkında geniş bilgi için bkz. Auguste Comte, **Pozitivizm İmihali**, Çev. Peyami Erman, İstanbul, 1952; Raymond Aron, **Sosyolojik Düşüncenin Evreleri**, Çev. Korkmaz Alemdar, 2. Baskı, Ankara, 1989, s.60-114; Hans Freyer, **İçtimai Nazariyeler Tarihi**, Çev. Tahir Çağatay, 2. Baskı, A.Ü.D.T.C. Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968, s.47-55; N. Şazi Kösemihal, **Sosyoloji Tarihi**, 4. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1989, s.149-161; Münir Koştaş, "Auguste Comte'un Din Sosyolojisi", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1993, C.XXXIV, s.67-73.

3 Durkheim'in sosyolojik görüşleri hakkında geniş bilgi için bkz. Emile Durkheim, **The Elementary Forms of the Religious Life**, Translated by J.W. Swain, Second Impression, London, 1982; **İntihar**, Çev. Özer Ozankaya, İmge Yayınları, Ankara, 1992, Piti-rim A. Sorokin, **Çağdaş Sosyoloji Teorileri**, Çev. M. Raşit Öymen, C.II, Ankara, 1974, s.33-52; Aron, s.225-283; Freyer, s.132-149; Kösemihal, s.176-197.

4 Joachim Wach, **Din Sosyolojisi**, Çev. Ünver Günay, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s.25.

5 Aron, s.367.

6 Sorokin, s.212.

7 Bkz. Münir Koştaş, "Max Weber'de Din ve Zihniyet", Felsefe Dünyası, Aralık 1993, S.10, s.31vd.

8 Sorokin, s.212-213.

9 Bkz. Max Weber, **Sosyoloji Yazıları**, Çev. Taha Parla, İstanbul, 1996, s.383-411.

mi içerisinde bulunmaktadır. Bu bakımdan da modern kapitalizmin ancak Protestan toplumlarda ortaya çıkması mümkündür¹⁰. Modern kapitalizmin ruhu, Protestanlığın ruhudur. Onun davranış kurallarıdır ve onun pratik ahlakıdır. Modern kapitalizm meydana gelmeden önce, Protestanlığın alanında önceden hissedilmiş ve hazırlanmıştır. Bu bakımdan kapitalizmin ruhu, kapitalizmden önce kendini göstermiştir. Weber, bu görüşüyle, ekonomik bir organizasyondan önce ideolojik faktörlerin geldiğini ve onun gerekli şartlarını sağladığını işaret etmiştir¹¹.

Görüldüğü gibi sosyoloji tarihindeki önde gelen sosyologların ilgi alanlarında din, önemli bir yer teşkil etmiştir. Toplumsal yapıyı anlamaya ve açıklamaya çaba sarfeden çağdaş bir çok sosyolog da dini, sosyal bir fenomen olarak ele almış ve çeşitli teoriler geliştirmiştir¹².

Sosyolojik Açıdan Din:

Din sosyolojisini, esas itibarıyla, dinin mâhiyeti değil, onun toplum içerisindeki yeri ve diğer toplumsal kurumlar ile olan ilişkileri ilgilendirmektedir. Diğer bir ifadeyle, din sosyolojisi, dini toplumsal bir fenomen olarak ele almakta ve insanın dinden kaynaklanan sosyal faaliyetlerini incelemektedir.

Din sosyolojisinin konusunu dinden kaynaklanan fiiller olarak tespit etmek¹³, sosyologların, dinin tarifi ile ilgilenmedikleri veya herhangi bir din tanımı geliştirmedikleri mânâsına gelmemektedir. Nitekim, din sosyolojisi sahasında araştırma yapan bir çok sosyolog, kendi anlayışları doğrultusunda din tanımları yapmış ve ortaya koydukları din tarifleri çerçevesinde çalışmalarını yürütmüşlerdir¹⁴.

Din sosyolojisi sahasında yapılan din tariflerine geçmeden önce hemen belirtmeliyiz ki, sosyal bilimciler arasında ortak bir din tanımı üzerinde uzlaşmaya varıldığını söylemek mümkün değildir. Nitekim, J. Milton Yinger'in ifade ettiği gibi bir kaç saat içerisinde yüzlerce din tanımı toplanabilir¹⁵. Din konusunda

10 Max Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, Çev. Zeynep Aruoba, İstanbul, 1985, s.36-63.

11 Sorokin, s.216. Ayrıca Weber'in yukarıda sıralanan görüşleri ile ilgili genel bir değerlendirme için bkz. Talcott Parsons, **Sociological Theory and Modern Society**, New York, 1967, s.35-101.

12 Örneğin, sosyolojik teorileri geleneksel ve fenomenolojik şekilde ikili bir ayrıma tabi tutarak analiz eden ortak bir çalışma için bkz. Paul Filmer-Michael Philipson-David Silverman-David Walsh, **New Directions in Sociological Theory**, Collier-Macmillan Publishers, London, 1972.

13 Günter Kehrler, **Din Sosyolojisi**, Çev. Semahat Yüksel, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, 1992, s.9.

14 Çeşitli din tarifleri için bkz. Ronald L. Johnstone, **Religion in Society, A Sociology of Religion**, Fourth Edition, Prentice Hall, New Jersey, 1992, s.7-18; Malcolm B. Hamilton, **The Sociology of Religion, Theoretical and Comparative Perspectives**, London, 1995, s.11-20; William P. Altston, "Din", Çev. Günay Tümer, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.XVIII, s.163-176; Mehmet Taplamacıoğlu, **Din Sosyolojisi-ne Giriş**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1961, s.36-52.

15 J.Milton Yinger, **Religion, Society and the Individual**, The Macmillan Company, Third Printing, New York, 1961, s.6.

bir çok araştırmacının takıldığı ilk engel tarif meselesi olmaktadır¹⁶. Çünkü dinin mahiyeti, tarif edenin kişiliği, tarifin yapıldığı dönemin umumî havası veya o anda hâkim olan temayüller, din kelimesinin nasıl kullanılmasından çok tarifi nasıl yapılacağı hususundaki kapalılıklar, çok yönlülük arzeden din gibi bir olguyu tek cepheden ele almak gibi hususlar¹⁷, herkes tarafından kabul görececek bir din tarifi yapmayı önemli ölçüde engellemektedir.

Diğer taraftan Mehmet Aydın'ın da belirttiği gibi, "bir değil, birçok din vardır ve çeşitli dinlere mensup insanların benimseyebilecekleri, eski bir ifade ile 'efrâdını câmi, ağıyârını mâni' bir tarif vermek mümkün değildir. 'Din' kelimesi bir budist ile bir yahudinin zihninde aynı çağrışımı yapmaz. Hatta önemli ortak özelliklere sahip olan bir müslüman ve hristiyanın 'din'den anladıkları, önemli ölçüde birbirinden farklı olabilir... Bazı din tariflerinde dinin bilgi veren (bilgisel) iddiaları, başka bir deyişle 'kognitif yanı ağır basmakta, konunun psikolojik cephesi ihmal edilmektedir. Bazılarında ise, kognitif yanının aleyhinde olacak şekilde, ahlâk ve duygu konusu ön plana çıkmaktadır. Aslında dini inceleme ve araştırma konusu edinen her disiplin, kendi işine yarayan bir din tarifiyle yola başlamaktadır"¹⁸. Dolayısıyla, yapılan din tarifleri, araştırmacının kendi araştırma konusuna ve anlayışına mütenasip bir şekilde geliştirilmekte ve büyük ölçüde "ihtiyarılık" özelliği ile ön plana çıkmaktadır¹⁹. Ayrıca, unutulmamalıdır ki, tanımlar, tamamen doğaları gereği, "doğru" veya "yanlış" olmayıp, sadece az ya da çok faydalı olabilirler. Bu nedenle tarifler üzerinde tartışma yapmanın fazla bir yararı yoktur²⁰.

Din sosyolojisi literatüründe, din tarifleri genel olarak iki sınıfta toplanmaktadır. Birinci gruba giren tariflerde din, sahip olduğu kutsal, aşkın, ilahî ve tabiatüstü gibi mânâ ve değer muhtevasına bağlı olarak tanımlandığından, "substansiyel" (aslı, özsel); ikinci gruptakilerde ise din, fert ve toplum hayatında hangi fonksiyonu yerine getirdiğine dayalı olarak tarif edildiğinden, "fonksiyonel"²¹ tarifler diye isimlendirilmektedir²².

Substansiyel Tanımlar:

İlk sistematik din sosyolojisinin kurucusu olan Max Weber, din sosyolojisi araştırmalarının başında, "bunun gibi bir sunuşun başında dinin tarifini yapmak, ne olduğunu söylemek, mümkün değildir. Tanımlamaya ancak bu çalışmanın sonunda kalkışılabilir. İlgi sahamız dinin özü değildir; biz onu, daha ziyade sosyal davranışın belirli bir çeşidinin şartlarını ve etkilerini incelemek ama-

16 Aynı kaynak, s.5.

17 Recep Yaparel, "Dinin Tarihi Mümkün mü?", Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, İzmir 1990, C.IV, s.405.

18 Mehmet Aydın, **Din Felsefesi**, 2. Baskı, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1990, s.4.

19 Yinger, s.6.

20 Peter L. Berger, **Dinin Sosyal Gerçekliği**, Çev. Ali Çoşkun, İnsan Yayınları, İstanbul, 1993, s.89.

21 Din Sosyolojisinde fonksiyonist yaklaşımın özellikleri hakkında bkz. Thomas F. O'Dea, **The Sociology of Religion**, New Jersey, 1966, s.1-18; Yinger, s.7-17.

22 Yaparel, s.406.

cıyala araştırma konusu yaptık"²³ diyerek belirli bir din tarifi yapmaktan kaçınmış ve esas olarak dinden kaynaklanan sosyal davranışların²⁴ çözümlenmesinin gerekliliğini vurgulamıştır²⁵. Ancak Peter L. Berger'in de ifade ettiği gibi, "Weber'in eserini okuyan bir kimse vaat edilen tanımsal sonucu boş yere bekleyip durur"²⁶. Ancak Weber'in döneminin "Din Bilimi"²⁷ nde geçerli olan substansiyel din tanımını kabul ve takip ettiği de bilinmektedir²⁸.

• Din biliminde yaygın olan anlayışa göre ilk defa bütün dinleri kapsayacak şekilde yapılan din tarifi Rudolf Otto'ya aittir. Sonraları bir çok sosyolog tarafından da kabul gören bu tarif dini, "kutsalın tecrübesi" olarak tanımlamaktadır²⁹. Bu tarif ilk bakışta çok şekli ve kapalı görüldüğü halde, ferdin kutsal olanı yaşayabilme kabiliyetinin varlığını ve hatta bu tecrübenin, onun varlığı icabı bulunduğunu ifade etmesi bakımından önemlidir. Diğer yandan, bu tarifile dinin, daima önce tek tek fertlerin şuurunda yerleştiği gerçeği de dile getirilmektedir³⁰.

Joachim Wach'da R. Otto'nun yapmış olduğu "din kutsalın tecrübesidir" tanımını benimsemekte ve bu tarifi, hâlâ en zengin, en kısa ve en basit din tanımı olarak kabul etmektedir. J. Wach'a göre dinin bu şekilde anlaşılması, dinî tecrübenin objektif özelliği üzerinde ısrar etmekte ve onun yalnızca yanıltıcı tabiatı üzerinde ısrar eden psikolojik nazariyelere karşı koymaktadır³¹.

Peter L. Berger ise, hem din tarihi hem de genel olarak Din Biliminde ortak olan fenomenin yerleşik kavramlarıyla hareket ettiğini³² belirttikten sonra, dinin özsel bir tanımına işlerlik kazandırmaya gayret ettiğini ve R. Otto'nun din tanımı doğrultusunda davrandığını³³ ifade ederek şu şekilde bir tarif geliştirmiştir: "Din, kendisinde-insan veya değil- bütün varlığı kapsayan bir kutsal düzen hususundaki beşer tavrıdır. Diğer bir ifadeyle din, anlamı insanı hem aşan hem de içine alan bir düzene inanmadır"³⁴.

23 Max Weber, **The Sociology of Religion**, Translated by Ephraim Fischhoff, Introduction by Talcott Parsons, Beacon Press, Boston, 1963, s.1.

24 Weber'in "sosyal davranış"ı yüklediği anlam için bkz. Max Weber, **Basic Concepts in Sociology**, Translated and Introduced by H. P. Secher, Peter Owen, London, 1978, s.29.

25 Louis Schneider, **Sociological Approach to Religion**, New York, 1970, s.7.

26 Berger, s.29.

27 "Din Bilimi" anlayışının mahiyeti ve özellikleri hakkında bkz. Joachim Wach, "Din Bilimi", Çev. Adil Çiftçi, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, İzmir 1994, s.455-473.

28 Roland Robertson, **The Sociological Interpretation of Religion**, Basil Blackwell, Oxford, 1970, s.34-35; Berger, s.90.

29 Rudolf Otto'nun "Kutsal" kavramını bütün yönleriyle analiz ettiği çalışması için bkz. Rudolf Otto, **The Idea of the Holy**, Translated by Jhon W. Harvay, Oxford University Press, London, 1950.

30 Hans Freyer, **Din Sosyolojisi**, Çev. Turgut Kalpsüz, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1964, s.32; Johnstone, s.10,11.

31 Wach, **Din sosyolojisi**, s.37.

32 Berger, s.24.

33 Berger, s.93.

34 Peter L. Berger, "Dinî Kurumlar", Çev. Adil Çiftçi, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, İzmir 1995, S.IX, s.430.

Anlaşılabacağı gibi substansiyel tanımlar; dinin kutsal, aşkın, ilahî ve tabiatüstü özelliklerine vurgu yapmaktadır. Bu bakımdan da bu tanımlar, bazı sosyologlar tarafından “dar tanımlar” olarak değerlendirilmiş ve bu tür tariflerin “tabiatüstü” kavramını bünyesinde barındırmayan bir çok dini dışarıda bıraktığı iddia edilmiştir³⁵.

Fonksiyonel Tanımlar:

Fonksiyonel din tanımının öncülerinden biri olan ve dini, toplumsal bir olgu olarak kabul ederek, onu sosyal tecrübenin bir yansıması olarak gören³⁶ Durkheim’e göre “bir din, kutsal şeyler yani ayrı tutulan ve yasaklanan şeylerden oluşan, inanç ve pratikleri içine alan birleşik bir sistemdir ki, bu inanç ve pratikler, onları kabul eden kimseleri ‘kilise’ diye isimlendirilen manevî bir cemaat halinde birleştirir”³⁷. Bu tanımları değerlendiren Berger’e göre Durkheim, Weber’in aksine, devrinin din biliminin, dini özel bir şekilde tanımlamak eğiliminin karşısında yer almış ve dine yaklaşım itibarıyla Weber’den çok daha köklüce sosyolojik bir tutum sergilemiştir³⁸.

Dini, fonksiyonel açıdan tanımlayan diğer bir sosyolog da J. Milton Yinger’dir. Dini, “bir grup insanın, hayatın temel problemlerine çözümler bulmak amacıyla, vasıta olarak kullandığı inanç ve pratikler sistemi”³⁹ olarak tarif eden Yinger, insan hayatının temel problemlerini; öleceğini bilme, ıstıraplar, hayatı ve mutluluğu tehdit eden güçler⁴⁰ olarak sıralamaktadır.

T. Parsons, dinin, empirik olmayıp, değer koyucu özelliği taşıyan bir inanç sistemi olduğunu belirterek; dinin bu özelliği sayesinde ilimden, ideolojiden ve felsefeden ayrıldığını vurgular⁴¹. Dini, “hayatı anlamlandırmaya ilişkin meselelere verilen cevaplar”⁴² olarak kabul eden Parsons’a göre bu cevaplar; bir yandan bir bütün olarak aksiyon için “durumun kognitif tarifini” ilgilendirmekte, diğer taraftan, daha geniş felsefi açıdan “mânâ”, empirik bilgi, nesnelere anlamı, tabiat, insanın mahiyeti, toplum ve insan hayatını oluşturan olaylar vs. ile ilgili problemleri kapsamaktadır⁴³.

Fonksiyonel tanımlar içerisinde en genel din tarifini ortaya koyduğu kabul edilen⁴⁴ T. Luckmann’a göre ise, insan organizmasının tabii bir yeteneği olduğu için insanî olan her şey aynı zamanda da dinîdir. Din insan organizmasının; biyolojik tabiatını objektif, ahlâkî olarak sınırlayıcı ve her şeyi kuşatıcı mânâ

35 Hamilton, s.18,19; Robert J. Wuthnov, “Din Sosyolojisi”, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Konya 1996, S.6, s.363.

36 Mircae Eliade, **Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu**, Çev. Mehmet Aydın, Din Bilimleri Yayınları, Konya, 1995, s.22.

37 Durkheim, **The Elementary Forms of the Religious Life**, s.47.

38 Berger, s.91.

39 Yinger, s.9.

40 Aynı kaynak, s.9.

41 Talcott Parsons, **The Social System**, London, 1952, s.367.

42 Aynı kaynak, s.367.

43 Aynı kaynak, s.367.

44 Robertson, s.41.

alemleri vasıtasıyla aşkınlaştırma kabiliyetinde toplanmaktadır⁴⁵. Dolayısıyla, Luckmann'ın anlayışında din, Durkheim'de olduğu gibi sadece toplumsal bir fenomen olmakla kalmaz, aynı zamanda gerçekten, tam anlamıyla antropolojik bir fenomen de olur. Böylece asıl itibarıyla beşerî olan her şey, bilfiil dinî de olmuş olur⁴⁶.

Görüldüğü gibi yukarıda örnekler sunduğumuz fonksiyonel tanımlarda, Tanrı kavramına atıfta bulunmayarak, soysal bütünleşmeyi sağlayan, bireysel davranış yönelimini belirleyen veya değer kategorisi olarak görev yapan; kısacası bir anlam sistemi olan bütün düşünce ve davranış tarzları "din" olarak kabul edilmektedir⁴⁷. Bu bağlamda denilebilir ki, fonksiyonel tanımlarda, din dışı diğer ideolojileri de din olarak görmek imkan dahilindedir. Dolayısıyla fonksiyonel tariflerde, din ile dinî olmayan arasındaki sınırları ortaya koymanın çok zor olduğunu⁴⁸ söylemek mümkündür.

Sonuç:

Ünver Günay'ın da ifade ettiği gibi dinin substansiyel ve fonksiyonel tarifi, keyfi bir anlayıştan ibaret olmayıp, sosyologların din incelemelerinin sonucunu kesin bir şekilde etkileyen önemli bir husustur. Esasen bu noktada, dinin ne olduğunu tanımlamada sosyologların görüşlerini ele alırken, sosyologların din tarifi konusunda birleşemediklerini ve zaten onların toplum, dolayısıyla sosyoloji anlayışlarında farklılaştıklarını, ancak sosyoloji ve din sosyolojisi dinamik bir bilim olduklarından, gerçeğin arayışı yolunda farklı görüşlere yönelmelerinin tabii olduğunu ve daha da önemlisi, din sosyolojisi alanında her tarifin teorik bazı öncüllere dayandığı, bunun da din araştırmaları yapan sosyologun ilmi çalışmalarının sonucunu etkileyeceğini belirtelim. Hakikaten meselâ, modern toplumlarda sosyal değişme ve din ilişkilerini veya sekülerizasyon konusunu araştıran bir din sosyologunun, bu araştırmalarının sonucunun, onun dinden ne anladığı ve onu nasıl tanımladığı konusuna sıkı sıkıya bağımlı bulunaçağını anlamak, herhalde zor olmasa gerektir. Aynı şekilde A. Comte, dini bir entelektüel faaliyet ve bilgi türü şeklinde görmesi sebebiyledir ki, meşhur "üç hal kanunu"nu bu anlayış üzerine temellendirmiş ve onun Pozitivizm denilen tüm felsefesi bu tanımdan etkilenmiştir⁴⁹. Bundan dolayı, sosyologların yapmış oldukları din tanımlarına bu perspektiften bakmak faydalı olacaktır.

45 Thomas Luckmann, **The Invisible Religion-The Problem of Religion in Modern Society**-, Macmillan Press, New York, 1967, s.49.

46 Berger, **Dinin Sosyal Gerçekliği**, s.91,92.

47 M. Emin Köktaş, **Türkiye'de Dinî Hayat-İzmir Örneği**-, İşaret Yayınları, İstanbul, 1993, s.30.

48 Hamilton, s.177,178; P. Hendrik Vrijhof, "Din Sosyolojisi Nedir?", Çev. M. Emin Köktaş, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, İzmir 1987, C.IV, s.520.

49 Ünver Günay, **Din Sosyolojisi**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1998, s.204.